

Рецензії

УДК 910:94(477.6/7)“13/14”

**[РЕЦ.] : ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В. Б. ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
(В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ”) . –
КИЇВ; СУМИ: ВИД-ВО СУМДУ, 2010. – 236 С.**

Нині виповнюється 825 років подіям, відображеним у шедеврї вітчизняної культури “Слові о полку Ігоревім”. Тому вихід у світ рецензованої книги є не лише своєчасним, а й актуальним. Проте слід зазначити, що і раніше цей твір привертав увагу численних дослідників різних спеціальностей – істориків, філологів, географів, зоологів, астрономів, фахівців військового мистецтва. Сьогодні вже можна казати, що виник окремий напрямок гуманітарних досліджень, що отримав дещо умовну назву Словознавство.

Десятки вчених вивчали різні аспекти твору, співставляючи інформацію, що міститься у ньому, з даними інших джерел – в першу чергу Іпатіївського та Лаврентіївського літописів. Низка праць була присвячена й історико-географічним аспектам походу Ольговичів у Половецький Степ навесні 1185 р. Це широковідомі роботи П.Г. Буткова, В.Г. Ляскоронського, Д.І. Багалія, К.В. Кудряшова, М.В. Сібільова, Д.С. Ліхачова, Б.О. Рибаківа, М.Ф. Гетьманця та інших вчених. Втім, вивчення саме історико-географічних питань походу Ігоря Святославича не втрачає своєї актуальності. Навпаки, постають нові аспекти, нюанси, які потребують детального дослідження на перетині кількох наук.

Справа у тому, що за два століття, що минули з часу першої публікації пам'ятки, незважаючи на величезні здобутки Словознавства, далеко не все ще з'ясовано: відкритими залишаються питання маршруту і кінцевої мети походу Ольговичів, чисельності і складу руських військ, локалізації географічних об'єктів, що згадуються у джерелах у зв'язку з цими подіями. Саме цим актуальним питанням вітчизняної історії і присвячена монографія В.Б. Звагельського.

Як впливає з наведеної у посиланнях літератури, В.Б. Звагельський є автором низки ґрунтовних статей з даної проблематики, що були опубліковані упродовж останніх двох десятиліть. Тож, рецензована праця – результат тривалої, копіткої і вдумливої дослідницької діяльності автора у царині археології, історії, краєзнавства, філології, гео- та палеографії.

Зупинимось на окремих положеннях роботи. Позитивною і певною мірою новаторською рисою є широке залучення писемних матеріалів пізньосередньовічних джерел, зокрема “Списку городів Руських далеких і ближніх”, “Книги Большому Чертежу” та “Розписів” руху Путивльських та Рильських сторожових загонів та станиць. Дані цих джерел охоплюють події XIV-XVII ст. Використовуючи метод хронологічної трансполяції, автор доводить, що ці матеріали можуть слугувати надійними орієнтирами щодо вирішення питань більш раннього часу, зокрема і XII ст.

У книзі на основі детального аналізу цих джерел здійснено локалізацію низки переправ-бродів на Середньому Сеймі (Мокошевичі, Кориж, Пневицьк, Зимов'є та ін.) та уточнено розташування відомого Піщаного броду на Верхній Сулі. Ці та деякі інші спостереження автора відкрили можливість локалізувати Лосицьку дорогу, що пролягала від Путивля до пониззя Сіверського Дінця, поєднуючись з Муравським шляхом.

Визначення напрямку цієї дороги і нанесення її на мапу є надзвичайно важливим, оскільки більшість дослідників (В.Г. Ляскоронський, О.П. Парманін, М.Ф. Гетьманець та ін.) вважали, що сіверські полки рухалися у Половецький Степ межиріччям Верхнього Сейму та верхів'ями Псла та Сули, тобто суходолом – дорогою, пізніше відомою під назвою Бакаєва. Аргументація цих дослідників була досить переконливою: перетинання таких повноводних річок у їхніх середніх течіях та ще й навесні (як відомо, похід розпочався 23 вересня 1185 р.), здавалося справою нереальною. Втім, окремі дослідники (М.В. Сібільов, В.М. Глухов, Б.О. Рибаків) вбачали шлях сіверських полків саме через середні течії Псла та Ворскли, правда, без належної аргументації, апіорно.

В.Б. Звагельський наводить численні випадки пересування саме таким маршрутом, зафіксовані у документах починаючи з XVI ст. Ці матеріали сукупно з наявністю городищ раннього залізного віку (скіфського часу) та слов'яно-руських археологічних культур (роменської та культури Київської Русі) саме на траверсі цієї дороги дають досить переконливу картину. Саме Лосицькою дорогою, на думку

В.Б. Звагельського, рухалися Ігореві полки у Степ, вона ж згадується у “Слові о полку Ігоревім” при описанні втечі Ігоря з половецького полону – “по Лозію ползоша толко”.

Окреме місце у книзі посідає питання локалізації Шеломяні, відомої вже у новітні часи на рівні крилатої фрази: “О, Руськая земле, уже за Шеломянемъ еси”. Автор монографії прискіпливо (на наш погляд, навіть занадто) аналізує історіографію питання, наводячи приклади явних повторів компілятивного характеру у різних авторів, і доходить висновку про існування трьох версій щодо цього об’єкту.

Першу версію висловив майже два століття тому П.Г. Бутков: Шеломянь – це гора Кременець в районі м. Ізюм на Харківщині; другу – О.Х. Востоков: – це метафоричне визначення, символ – далина, відстань, що відділяє руських воїв від батьківщини; третю – Б.О. Рибаків: це верхня ділянка Донецького кряжу.

Більшість авторитетних дослідників дотримуються першої версії, вважаючи, що кордон Русі зі Степом пролягав саме в районі Ізюма. В.Б. Звагельський, спираючись на дані археології, підкреслює, що порубіжжя Русі і Степу у кінці XII ст. проходило у межиріччі Сули та Ворскли. Давньоруські поселення на Ворсклі були останнім форпостом Київської держави в цей час. Середній же Дінець був вже територією ворожою. Автор висуває оригінальну гіпотезу, що Шеломянь “Слова” – це реальний археологічний історико-топографічний об’єкт, мури античного міста Гелон (при цьому наводиться і фонетична схема – Гелон/Шелом), нині відомого як залишки Більського городища скіфської культури.

У монографії обґрунтовується локалізація ще цілої низки історико-географічних об’єктів (Поле, р. Русь, Пліснеськ), але особливо важливою і перспективною є висунута автором гіпотеза про те, що літописні географічні вказівки на кшталт “у Переяславля”, “у Курська” і т. ін. не є вказівкою на населені пункти, а означають прикордонні території відповідних князівств.

Робота написана сучасною науковою українською мовою, проте у деяких місцях відчувається певна архаїзація лексики, що, можливо, доцільно у роботі, присвяченій Київській Русі.

Не дуже вдалими вважаємо термін “трансполяція”, що неодноразово вживає автор: “транс” вже означає переніс, перехід, то для чого тут “хронологічна”? Також вважаємо, що було б доцільним більш аргументовано, виходячи з археологічних даних, локалізувати переправи, прив’язавши їх до тогочасних поселень.

Позитивним у монографії є наявність детальних карто-схем, що унаочнюють дані, викладені у тексті.

Тож, вихід у світ монографії В.Б. Звагельського слід вітати: вона вигідно відрізняється глибиною аналізу і головне – новизною вирішення означеної проблеми. Автору вдалося заповнити численні лакуни у справі дослідження історико-географічних аспектів походу Ігоря Святославича, підтвердити гіпотези щодо існування бродів і переправ на Сіверському Дінці і Посеймі, які могли використовуватися дружиною князя Ігоря. Проте, автор переконаний, що у словознавстві ще залишилися численні питання, які потребують розв’язання або уточнення на основі напрацювання нових методів дослідження, залучення усіх наявних видів джерел і урізноманітнення підходів до вирішення поставлених завдань.

Сподіваємося, що нові дослідження В.Б. Звагельського не змусять довго себе чекати.

А. Л. Казаков

УДК 94:316(092)

СУЧАСНИЙ ВИМІР СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ОСВІТИ – РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

**[РЕЦ.]: ТЕРНО С. О. КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ – СУЧАСНИЙ ВИМІР
СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ОСВІТИ. – ЗАПОРІЖЖЯ: ПРОСВІТА, 2009. – 274 С.**

У рецензованій монографії С. Терно автор розглядає проблему розвитку критичного мислення в широкому контексті: у різних аспектах та ракурсах. У дослідженні порушуються найактуальніші проблеми сучасної суспільствознавчої освіти та пропонуються способи їх розв’язання. Представлена авторська методика розвитку критичного мислення школярів, основна риса якої – впровадження проблемних задач у навчально-виховний процес, запропонована система роботи сприятиме активізації пізнавальної діяльності школярів та розвитку критичного мислення.

С. Терно доводить, що не зважаючи на те, що головною метою історичної освіти проголошений розвиток історичного мислення, відсутнє повноцінне втілення задекларованої мети у навчальний процес. Автор наголошує, що дуже часто в загальноосвітній школі вивчення історії перетворюється на запам’ятовування дат, битв та історичних документів. Як доречно він зазначив, історики не стають крупними спеціалістами лише тому, що являють собою ходячі енциклопедії дат, імен, баталій та історичних документів. Проте поширеною практикою є зарахування у відмінники тих, хто здатний лише запам’ятовувати дати, імена, баталії та інше. На думку автора, справжніми рушіями суспільного прогресу стають не ті, хто завчив формули на все життя або навчився відповідати на запитання у наших підручниках.